

УДК 929.52:930.25+477.4

Лобко О.А.

ІСТОРІЯ РОДИННИХ АРХІВІВ ГРАФІВ ПОТОЦЬКИХ, СТРОГАНОВИХ, КНЯЗІВ ЩЕРБАТОВИХ НА ПОДІЛЛІ

Стаття присвячена історії та подальшій долі родинних архівів на Поділлі після 1920 року (на прикладі архівів родин Потоцьких, Строганових, Щербатових). При написанні статті використана джерельна база Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. Вернадського та Державного архіву Вінницької області, м. Вінниця (Україна).

Майже у всіх родових маєтках Потоцьких були архіви, які збиралися в результаті їхньої господарської, політичної, благодійної та державної діяльності. Є відомості про існування архівів у родинних маєтках у Кристинополі, Тульчині, Немирові, Умані, Теплику, Печорі [1]. На жаль, розрізнені дані не дають повного уявлення про архіви родини Потоцьких. Частина родинного архіву зберігається в ЦДІАУ (м. Київ, фонд № 49) і завдячує своїм існуванням тульчинській лінії родини графів Потоцьких, гербу срібної Піляви. У фонді № 49 зберігаються також документи представників інших гілок роду. Основну частину документів із фонду № 49 становлять документи маршалка Тарговицької конфедерації, відомого політичного діяча Станіслава Фелікса (Щенсного^Потоцького та його родини: двох дружин - Жозефіни Мнішек і Софії Челіче-Вітт та їх дітей від шлюбу з Станіславом Потоцьким [2].

Вивчати історію роду Потоцьких за фондом № 49 дуже складно, відсутні гербовники, генеалогічні та родовідні таблиці, які, ймовірно, вивіз син Щенсного Мечислав (Михайло) до Парижа в 60-х роках 19 ст.

Одержавши у 1860 році дозвіл на виїзд з Росії за кордон, Мечислав Потоцький забрав з собою з тульчинського палацу бібліотеку, архів, картини, портрети, гобелени, меблі до свого палацу у Парижі. Решту родинного архіву забрав до свого маєтку родич Мечислава - Григорій Строганов. У Немирівському палаці архів зберігався до 1920 року [3] .

На початку 30-х років документи з Вінниці було передано до Києва (про те, що деякі з документів зберігалися у Вінниці, свідчать штампи Вінницької філії Всенародної бібліотеки Академії наук України, які стоять на багатьох документах). Частину з документів одержав Центральний архів, а частину - Бібліотека Академії наук України [4].

Документи періоду володіння Немирівським маєтком графині Марії Болеславівни Потоцької, її чоловіка Григорія Сергійовича Строганова, їхньої дочки княгині Марії Григорівни Щербатової зосереджено у фонді № 258. Строганови - російський графський рід, документи про який зберігаються в ЦДІАУ (м. Київ).

Під час окупації Києва гітлерівці відправили значну частину матеріалів київських архівів та бібліотек до Західної Чехословаччини. Серед документів був і архів Потоцьких. У 1944 році частину вивезених матеріалів, в тому числі і фонд Потоцьких, було повернено до Києва та передано на зберігання до новоствореного Центрального державного історичного архіву УРСР. Під час вимушених перевезень частина документів з фонду № 49 перемішалась (як між собою, так і з документами інших фондів). На той час київська частина архіву складалася з 1554 одиниць зберігання і 400 кілограмів розсипу [4].

Переважна частина документів фонду № 49 стосується майнового статусу, проте більшість справ фонду можна використовувати при вивченні історії роду загалом. У фонді зосередже-

Лобко ОА.

на величезна кількість листів, які написані самими Потоцькими, Строгановими та Щербатовими, їх друзями, відомими політичними та державними діячами. Причому листи збереглися за досить великий проміжок часу: з XVII по XX ст. [описи 1-3 фонду № 49].

Важливе значення для вивчення взаємин між членами родини мають документи, що стосуються розподілу спадщини після смерті графа Станіслава Потоцького у 1805 році [5]. Потоцький мав 11 дітей від другого шлюбу з Жозефіною Амалією Мнішек та 5 дітей від шлюбу з Софією Челіче-Вітт-Потоцькою (в перелік спадкоємців входила також дружина Софія та її син від першого шлюбу). Головними тут є матеріали про конфлікт, що виник після смерті Станіслава. Він тривав більше двох десятиліть і був досить драматичним. Найголовнішим позивачем у цій справі виступав син Софії та Станіслава - Мечислав Потоцький. Після смерті батька Мечислав вигнав матір з родового маєтку у Тульчині, захопив її листування, коштовності, картини, сімейні реліквії. Це змусило Софію подати позов на сина та переписати свій заповіт на користь інших своїх дітей [6]. Мечислав був одіозною фігурою для царського уряду; все це призвело до того, що у 1845 році його маєтки були взяті під опіку. В 1869 році Мечислав продав свої володіння родичам - чоловіку своєї племінниці Марії Болеславівни (дочка брата Болеслава) - Григорію Сергійовичу Строганову [7].

Детально ознайомитися з родинними зв'язками Потоцьких допомагають шлюбні документи. Серед їхніх родичів, і це підтверджує листування, знаходимо представників родин: Браницьких, Вишневецьких, Жевуських, Калиновських, Комаровських, Лещинських, Любомирських, Мнішків, Огінських, Оссолінських, Остророгів, Радзивилів, Сапіг, Сангушків, Сологубів, Солтиків, Сулковських.

З приєднанням Правобережної України до Російської імперії після розподілів Польщі Потоцькі брали шлюби з російською аристократією, зокрема з Строгановими, Щербатовими, Салтиковими, Кисельовими, Нарішкініми.

Вивченню побуту представників роду значно допоможуть описи [19] і реєстри рухомого майна та особистих речей, що їм належали [8]. Серед них: реєстри ікон, картин, срібного посуду, меблів, фарфору, опис діамантів

дочок Софії Ольги та Софії Потоцьких, одягу, зброї та інших речей. Цікавими є описи Кристинопільського [9], Немирівського [10], Тульчинського [11], Петербурзького палаців Потоцьких [12].

Потоцькі, Строганови, Щербатови належали до тих магнатських родів, які відігравали значну роль у розвитку культури на Поділлі. В їхніх маєтках створювалися освітні осередки, картинні галереї, парки. Глибокий слід в історії краю, і тому є документальне підтвердження, залишила діяльність графа Болеслава Потоцького. За відкриття Немирівської гімназії йому було надано чин камергера, а потім він мав всі вищі придворні чини: церемоніймейстера (1854), гофмейстера (1866), обершенка (1874), був нагороджений діамантовими знаками ордена св. Олександра Невського (1888). Наприкінці свого життя старий граф мешкав у Петербурзі, де помер 10 листопада 1893 року. Похований на Виборзькому Р.-К. Марійському цвинтарі в Санкт-Петербурзі [13].

Діяльність графа відбита не лише в 49-му фонді, а й фонді № 707 (Управління Київського навчального округу), фонді № 442 (Канцелярія Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора), де знаходимо відомості про його участь у створенні та матеріальній підтримці шкіл, гімназій, сирітських будинків, аптек, костелів, церков, шпиталів, ботанічного саду, театрів у містах Немиріві, Умані, Тульчині [14]. Після смерті Болеслава в Петербурзі всіма закладами почала опікуватись його онука Марія Григорівна Щербатова та її діти Олександра Олексіївна (1881-1920) та Володимир Олексійович (1880-1920) Щербатови.

Відходячи від старих форм господарювання, які спирались на сільське господарство, Потоцькі стали засновниками ряду цукрових заводів, зокрема, найбільших з них - Немирівського та Тростянецького. Тому існує величезний масив документації про прибутки та видатки, фінансові звіти, майнові документи по маєтках тощо (див. описи фондів № 49 та 258 ЦДІАУК).

Територіальне більшість документів фонду Потоцьких пов'язані з Україною, решта своїм походженням та змістом стосується території сучасних Білорусії та Польщі. Документи охоплюють період від XV до початку XX ст. Крім документів, які належали Потоцьким, у

фонді № 49 зберігаються матеріали, що ніколи їм не належали. Причин може бути декілька: збирання раритетних документів, книг тощо як данина тогочасній моді на колекціонування. Можливо, це "поповнення" сталося під час перевезення архіву.

Цікавим джерелом відомостей про родину Потоцьких є також фонд № 2214 (фонд В.Л. Меєровича). Меєрович Валентин Леонович (1908-1972) за фахом був інженером, жив у Києві. Але, захопившись історією родини Потоцьких та славетного парку "Софіївка" в Умані після відвідання його в 1963 році, він почав її дослідження. Після смерті Валентина Леоновича його дружина Галина Петрівна передала до ЦДІАУ (м. Київ) 20 кг розсипу документів, які охоплюють період з 1959 по 1972 р. Про передачу документів було складено акт від 21 листопада 1977 року. З цих документів було сформовано фонд № 2214 з 267-ма справами [опис фонду № 2214]. Фонд містить неоціненне листування з відомими науковцями (багатьох з них вже немає в живих), дослідження яких, хоч якоюсь мірою, були пов'язані з історією роду Потоцьких. Меєрович зробив переклади документів, книжок, статей, пов'язаних з Потоцькими. Цікавим напрямом його досліджень було виявлення справжніх картин із зображенням Софії Потоцької, її родини та підробок.

В Інституті рукописів Національної бібліотеки ім. Вернадського зберігається чимало документів, пов'язаних з родиною Потоцьких-Строганових-Щербатових. Це і документи про економічну діяльність родин [15], про маєтки, їх описи, телеграми [16], листи, каталог бібліотеки М.Г.Щербатової (рідкісний за своїм значенням та змістом документ епохи) [16, спр.68]. Джерела надходження документів до Інституту різні. Багато документів надійшли від фондоутворювача Ігнат'єва Олексія Миколайовича та збережені в його фонді № 87. Існує фонд № 151 (фонд Щербатова Миколи Борисовича - з 1980 року), в ньому є цікаві документи інших представників родини Щербатових. Деякі документи економічного характеру надійшли в 1955 році з Інституту економіки

АН УРСР. Листи, які належать представникам родини, надійшли в 1946 році від В.І.Варвінок (колишнього службовця Синоду).

У Державному архіві Вінницької області (далі ДАВО), що у місті Вінниця, знаходиться велика частина майнових [17] документів родини Потоцьких, які зберігаються у фондах (див. описи зазначених фондів):

№ 564 - фонд управління Немирівським маєтком гр. Строганових (7 од. зберігання);

№ 777 - Миколаївський жіночий монастир міста Немирова (2 од. зберігання);

№ 863 - фонд князів Щербатових (117 од. зберігання);

№ 879 - фонд графів Потоцьких (47 од. зберігання);

№ 880 - фонд графів Строганових (69 од. зберігання);

М Р-5257 - особистий фонд Г.Г.Брілінга (фонд сина першого директора Вінницького музею - Г.В.Брілінга) [3]. Документи прийняті на зберігання 09.06.1971 від Г.Г.Брілінга та його родичів.

В архівах зберігається приватне листування, генеалогічні таблиці, метричні записи, заповіти, родинні документи, каталоги дворянських бібліотек, які дозволяють глибше пізнати цих людей, відчутти колорит епохи.

Взагалі, в Україні та поза її межами існує досить велика джерельна база, що стосується досліджуваних родин, але вона до нашого часу вивчена однобічно: практично вивчався лише економічний стан маєтків та їх сільськогосподарська діяльність. Малодосліджуваним є листування як між членами цієї родини, так і з відомими родинами того часу. Розпорошеність джерельної бази по різних архівах та країнах (наприклад, великий архів родин Потоцьких, Строганових, Щербатових - у Санкт-Петербурзі [18] та Москві, архів Потоцьких - в АГАД у Польщі) не дає можливості реально оцінити справжній стан родинних архівів. Історія родинних архівів Потоцьких, Строганових, Щербатових при подальшому дослідженні та розробці цієї теми може дати досить багато цікавого матеріалу про життя цих родин та епоху, в яку вони жили.

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі - ЦДІАУК). - Ф. 49. - Оп. 2. - Спр. 10.
2. ЦДІАУК. - Ф. 49. - Оп. 1. - Спр. 2169.
3. Державний архів Вінницької області в м. Вінниця, (далі - ДАВО).- Ф. Р. 5257. -Оп. 1. - Спр. 2.
4. Гісцова Л. Шовковий Д. Тульчинська лінія Потоцьких // Історія України. - 1997. - № 18. - С. 7.
5. ЦДІАУК. - Ф. 49. - Оп. 1. - Спр. 2298.
6. Там само. - Ф. 49. - Оп. 2. - Спр. 25.
7. Там само. - Ф. 486. - Оп. 1. - Спр. 14484.
8. Там само. - Ф. 49. - Оп. 2. - Спр. 171.
9. Там само. - Ф. 49. - Оп. 1. - Спр. 2127.
10. Там само. - Ф. 258. - Оп. 1. - Спр. 140.
11. Там само. - Ф. 49. - Оп. 1. - Спр. 2049.
12. Там само. - Ф. 49. - Оп. 1. - Спр. 2127.
13. ДАВО. - Ф. 879. - Оп. 1. - Спр. 1.
14. ЦДІАУК. - Ф. 442. - Оп. 563. - Спр. 1. - Арк.13-29.
15. Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського в м. Києві (далі - ІРНБУ). - Ф. VI. - № 3-5, 22, 85, 297, 3236-3302, 3303-3351, 3367, 3551.
16. ІРНБУ. - Ф. 151. - № 67, 68, 69.
17. ДАВО. - Ф. 880. - Оп. 1. - Спр. 2.
18. ЦДІАУК. - Ф. 49. - Оп. 1. - Спр. 2051.

Lobko O.A.

THE HISTORY OF THE FAMILY ARCIVES OF THE COUNTS POTOCKI, STROGANOV, PRINCES SCHERBATOVS IN PODILLYA

This article is devoted to the question of history and destiny of the family archives after 1920 of the families Potocki, Stroganov, Scherbatov. Utilize information about family. In this article author use documentary information from The Central State historical archives in Kyiv, The Institution of munuscripts of the National library named by Vernadski in Kyiv and State archives of the Vinnitsa Region, Vinnitsa (Ukraine).